

Ilze Sirmā

Izstāde “*Danse Macabre* / Nāves deja” Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā 28.10.2016.–20.05.2017.

Varētu teikt, ka nāve ir vienīgā noteiktā lieta cilvēka dzīvē, taču veids, kā cilvēks sadzīvo ar mirstīgumu, bija un ir mainīga parādība. Pāreja no tradicionālās izpratnes par nāvi uz nāves un miršanas uztveri 21. gs. līdz ar medicīnas sasniegumiem motivējusi sabiedrību meklēt jaunus veidus, kā runāt par nāvi un miršanu. Mirstīguma tēma aktualizēta arī dažāda profila muzejos, tostarp Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā.

“Nāves miršana” un “nāves atdzimšana” vēsturiskā perspektīvā

Franču vēsturnieks Filips Arjē (*Philippe Aries*, 1914–1984) izsekojis, kā tradicionālā izpratne par nāvi un miršanu līdz 18. gs. beigām no ikdienišķas parādības kopienas un ģimenes dzīvē, ko regulēja baznīcas noteiktie rituāli, 20. gs. jau bija kļuvusi par medicīniski kontrolētu fenomenu, aizvirzot to prom no sabiedrības acīm uz slimnīcas palātu.¹ Savukārt mūsdienu britu sociologs Tonijs Valters (*Tony Walter*) 21. gs. izmaiņas nāves un miršanas uztverē dēvē par pašas “nāves nomiršanu”. T. Valters norāda uz mūsdienu pretrunu, kādēļ mēs izvairāmies no nāves un miršanas tēmām:

“Vēsturiskā nāves un miršanas attīstība modernajos laikos iezīmē pretrunu starp pieaugošo nāves racionalizāciju, medikalizāciju, sekularizāciju un birokratizāciju, kas vienlaikus tiecas gan depersonalizēt un slēpt

¹ Phillippe Aries, *Western Attitudes toward DEATH: From the Middle Ages to the Present* (London: Calder & Boyars Ltd, 1974).

nāvi, gan slēpt zaudējuma personisko un privāto dabu. Iespējams, ka tieši birokrātiskā un medicīniskā diskursa nespēja artikulēt privāto pārdzīvojumus ir galvenais iemesls, kādēļ nāve ir kļuvusi par tabu.”²

Pretruna jeb konflikts, kas nāk līdzi ar nāves birokratizāciju un medicīniskajiem sasniegumiem, ir tas, kas motivē mēģinājumus nāvi “atdzīvināt” jaunā formā, tostarp rodot jaunus veidus, kā mūsdienu sabiedrībā runāt par nāvi un miršanu.

Nāves un miršanas tēma aktualizēta arī dažāda profila muzejos gan Rietumeiropā, gan ASV, veidojot izstādes un organizējot pasākumus ar galveno mērķi uzsākt un veicināt sarunu par nāves un miršanas izpratni 21. gs. Izstādes velītās, piemēram, 19. un 20. gs. sieviešu sēru tērpiem, kas ļauj izsekot izmaiņām sērošanas kultūrā.³ Muzeji pievērsušies nāves ikonogrāfijai, veidojot nāves pašportretu, kas atklāj komplekso un neviennozīmīgo attieksmi pret to.⁴ Muzeji aplūko arī 21. gs. aktuālos jautājumus par nāves dizainu⁵ un veidiem, kā māksla var palīdzēt dzīvi palikušajiem komunicēt ar mirušajiem, izmantojot viņu atstāto materiālo un digitālo mantojumu,⁶ tādējādi rosinot uz vilinošām pārdomām par mūžīgu pēcnāves dzīvi virtuālajā realitātē. Savukārt Igaunijas Veselības aprūpes muzejs Tallinā apmeklētājus ir izglītojis par fizioloģiskajām izmaiņām ķermenī pēc nāves iestāšanās, tādējādi attēlojot nāvi kā dabīgu dzīves sastāvdaļu.⁷

No 2016. gada 28. oktobra līdz 2017. gada 20. maijam arī Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā bija skatāma mirstīguma tematikai

² Tony Walter, *The Revival of Death* (London: Routledge, 1994), 5.

³ “Death Becomes Her,” Metropolitan Museum of Art, accessed October 22, 2017, <https://www.metmuseum.org/exhibitions/listings/2014/death-becomes-her>.

⁴ “Death: A self-portrait,” Wellcome Collection, accessed October 22, 2017, <https://wellcomecollection.org/exhibitions/death-self-portrait>.

⁵ “Death – an Exhibition about Life,” Liljevalchs, accessed October 22, 2017, <http://www.liljevalchs.se/english/exhibitions/death-exhibition-about-life/>; “death: the human experience,” Bristol Museum & Art Gallery, accessed October 22, 2017, <https://www.bristolmuseums.org.uk/bristol-museum-and-art-gallery/whats-on/death-human-experience/>.

⁶ “How we look at death is re-examined in exhibition,” University of Greenwich, accessed October 22, 2017, <http://www2.gre.ac.uk/about/news/articles/2017/a3823-designing-death>.

⁷ “New exhibition “Natural Death,”” Eesti Tervishoiu Muuseum, accessed October 22, 2017, <http://www.tervishoiumuuseum.ee/en/uudised/26-eng/uudised/363-new-exhibition-natural-death>.

veltīta izstāde “*Danse Macabre* / Nāves deja”, kurā tās kuratores, medicīnas vēsturniece Ieva Lībiete un sociālantropoloģe Ilze Sirmā, aicināja apmeklētājus iepazīt vēsturiskas *memento mori* (lat. val. – atceries nāvi) tradīcijas, reizē apcerot savu mirstīgumu.

Izstāde “*Danse Macabre* / Nāves deja”

Par *memento mori* dēvē objektus un simbolus, kas cilvēkam atgādina viņa mirstīgumu. Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja apmeklētāji bija aicināti iepazīt divas šādas *memento mori* tradīcijas – viena no tām bija izplatīta Eiropā, savukārt otra tika praktizēta 20. gs. Latvijā.

Pirmā no *memento mori* tradīcijām bija viduslaiku alegorija *danse macabre* (franču val. – nāves deja), no kuras aizgūts arī izstādes nosaukums. Savukārt otra *memento mori* tradīcija ļāva iepazīt vēl 20. gs. Latvijā praktizētu savdabīgu rituālu – pēcnāves masku veidošanu. Izstādī noslēdza kuratoru izveidota mūsdienu *memento mori* telpa, kas iezīmēja pāreju no publiskās nāves un miršanas nozīmes uz personīgo nozīmi un pieredzi. Apmeklētāji tika aicināti apzināties savu mirstīgumu un apsvērt pāris lietderīgu mirušā ķermeņa izmantošanas iespēju.

Izstādes scenogrāfs, Latvijas Mākslas akadēmijas profesors Mārtiņš Kalseris, izstādē prasmīgi un asprātīgi realizēja nāves dejas alegorijas noskaņu, balansējot starp nopietno un rotaļīgo, sapludinot izstādes saturu ar tās ietvaru vienotā veselumā. Ienākot izstādē, apmeklētājus sagaidīja divas taksidermētas žurkas, kas griežas dejas solī, simbolizējot 14. gs. mēra pandēmiju, kuras dēļ radās nāves dejas alegorija. Savukārt izstāde tika iekārtota kā scēna, kur pa zaļu gurkstošu “velēnu” staigājošu apmeklētāju no stilizētu kolumbāriju izgaismotajām nišām vēroja pēcnāves maskās saglabātās cilvēku sejas.

Izstādes pamatā bija veiksmīga sadarbība gan nacionālā, gan starptautiskā līmenī. Pirmo reizi vienkopus tika izstādītas 39 pēcnāves maskas no septiņu Latvijas muzeju krājumiem. Pateicoties privātkolekcionāram Uldim Mākulim un Šveices kompānijas *Roche* vēsturiskās kolekcijas un arhīva kuratoram Aleksandram Bjēri (*Alexander Bieri*), apmeklētāji varēja iepazīt Šveices mākslinieku radītus *danse macabre* grafiku oriģinālus. Savukārt, pateicoties amerikāņu māksliniecei Dilanai Mekonis (*Dylan Meconis*), apmeklētāji varēja vērot, kā viņas ilustrācijās “*Danse Macabre* 2.0” nāves dejā griežas 21. gadsimta cilvēki.

Izstādes eksponāts – taksidermētas žurkas
(Jāņa Pavlovskā foto, 2016)

Izstādes tapšanas gaitā kuratores sadarbojās arī ar Latvijas Biomedicīnas pētījumu un studiju centru un Rīgas Stradiņa universitātes Anatomijas un antropoloģijas institūtu. Finansiālu atbalstu Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs saņēma no privātajiem ziedotājiem, Valsts Kultūrkapitāla fonda un Rīgas domes.

“Nāves dejas” alegorija

Danse macabre jeb nāves dejas ir viduslaikos radusies alegorija par visu uzvarošo un upurus nešķirojošo nāves spēku. Viduslaikos tas bija literārs, muzikāls vai biežāk ilustratīvs dzīvo un mirušo gājiena atainojums, kurā dzīvie sarindojušies secībā pēc sava sociālā stāvokļa, savukārt mirušie skeletu vai ģindeņu veidolā viņus lēnā deju solī ved pretim kapam. Šis mākslas žanrs Rietumeiropā uzplauka 14. gs. sociālās katastrofas – mēra pandēmijas – laikā. *Danse macabre* tēma mākslinieku prātus nodarbinājusi līdz pat mūsdienām. Izstādē bija iespējams izsekot žanra attīstībai piecu gadsimtu garumā – 16. gs.,⁸ 18. gs.,⁹ 20. gs.¹⁰ un 21. gs.¹¹ mākslinieku interpretācijās.

V. Stetlera litogrāfija

(Avots: *Todtentanz von Niklaus Manuel Deutsch*, 1832)

⁸ *Todtentanz von Niklaus Manuel Deutsch* (Bern: R. Haag & Co, 1830); J. Schlottbauer, hrsg., *Hans Holbein's Todtentanz: in 53 getreu nach den holzschnitten lithographirten blättern* (München: Auf Kosten des Herausgebers, 1832).

⁹ Johann Rudolf Schellenberg und Johann Karl August Musäus, *Freund Heins Erscheinungen in Holbeins Manier* (Winterthur: Bey Heinrich Steiner und Comp., 1785).

¹⁰ *Une Danse Macabre. 20 gravures en couleur par Edmond Bille* (Lausanne: Edition SPES, 1919).

¹¹ Dylan Meconis, *Danse Macabre 2.0* (Bothell: Toonhound Studios LLC, 2015).

D. Mekonis ilustrācija grāmatai par 21. gadsimta cilvēku nāves deju
(Avots: *Dylan Meconis, Danse Macabre 2.0, 2012*)

Izstādes apmeklētāji iepazīna viduslaiku nāves dejas sižetus – Bernes nāves deju, kuras oriģināls ticis veidots uz Bernes Dominikāņu klostera sienas kā monumentāla freska 2,3 metru augstumā un 80 m garumā un kuru gleznojis šveiciešu mākslinieks Niklauss Manuēls Vācietis (*Niklaus Manuel Deutsch, 1484–1530*). Kaut tapusi viduslaiku izskaņā, tā bija klasiska viduslaiku nāves deja, kurā tās dalībnieki vienojās kopējā ritmā un šķita miruši visi vienlaikus kā, piemēram, mēra epidēmijā. Dejas procesiju ievadīja baznīcas pārstāvji ar pāvestu priekšgalā, kam sekoja laicīgā sabiedrība, sākot ar imperatoru un beidzot ar bērnu un pašu mākslinieku procesijas noslēgumā. Nāve šajā darbā ir ziņnesis, kas vēsta, ka laiks ir beidzies. Cilvēki, kaut bez aizrautības, tomēr paklausīgi tai seko. Vienīgais no nāves dejā atainotā 41 dejotāja, kas pretojās nāves aicinājumam, nodēvēts par muļķi.

Savukārt 21. gadsimtā nāve ir pavisam citāds bieds. Mēs neesam ne par mata tiesu pietuvojušies tam, lai izbēgtu no sava likteņa mirt, drīzāk gan esam kļuvuši prasmīgāki nāves noliedzēji. Mūsdienās nāves

dejā ierautie – fitnesa entuziaste, rokzvaigzne, galvenais izpilddirektors, hipsteris, datorspēļu cienītājs, gardēde, kritiķis, blogeris, sporta līdzjutējs, evaņģēlists, karikatūriste – dara visu iespējamo, lai noliegtu savu neizbēgamo mirstīgumu un skumjas par to. Šo dejojāšu sejās redzams riebums un dusmas pret nāvi, tādējādi iemiesojot kultūru, kas pieteikusi nāvei karu. Dilana Mekonis ar savu 21. gadsimta nāves deju parāda, cik velta un pat muļķīga ir nāves noliegšana: “[...] nāve ir nākusi dejojot, tārpi ir nākuši spēlēt, un mēs tikai varam izvēlēties – būt nelaimīgiem un cīnīties vai ļauties un griezties dejā!”¹²

Pēcnāves maskas

Pēcnāves masku veidošana ir otra izstādē aplūkotā *memento mori* tradīcija. Pēcnāves masku veidošanas prakse Latvijas teritorijā uzplauka Pirmā pasaules kara laikā, kad tika mērķtiecīgi veidota pirmā pēcnāves masku kolekcija – kritušo latviešu strēlnieku un vēlāk brīvības cīņu dalībnieku pēcnāves seju atlējumi. Divdesmitajā gadsimtā – gan starpkaru periodā, gan padomju gados – pēcnāves maskas tika veidotas sabiedrībā ievērojamiem cilvēkiem, piemēram, politiķiem, rakstniekiem un māksliniekiem, vai arī masku veidošana tika praktizēta kā ģimenes tradīcija. Šobrīd Latvijas muzejos, piemiņas istabās un privātkolekcijās glabājas ap simts pēcnāves masku, no kurām pēdējā zināmā maska Latvijā veidota 2001. gadā latviešu komponistam un diriģentam Leonīdam Vīgneram (1906–2001)¹³.

Izstādē “Danse Macabre / Nāves deja” pirmo reizi vienkopus publiski bija apskatāmas 39 pēcnāves maskas, kas veidotas prezidentiem, literātiem, māksliniekiem, mūziķiem, ārstiem, zinātniekiem un pat vienam slepkavam. Atlasot maskas izstādei, tika izmantots vēsturnieces Līvas Klaberes pētījums “Pēcnāves masku veidošanas tradīcija Latvijas Republikā (1918–1940)”,¹⁴ galvenokārt vadoties pēc diviem principiem: lai pēcnāves maskām varētu spriest par šīs *memento mori* tradīcijas izplatību noteiktās sabiedrības aprindās un lai atklātu, ka šie muzeja eksponāti kā mākslas objekti var būt ļoti dažādi.

¹² Dylan Meconis, *Danse Macabre 2.0* (Bothell: Toonhound Studios LLC, 2015).

¹³ Leonīda Vīgnera pēcnāves maska, RTMM 611218, D-99, 2001, Rakstniecības un mūzikas muzejs.

¹⁴ Līva Klabere, “Pēcnāves masku veidošanas tradīcija Latvijas Republikā (1918–1940),” *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1 (2015): 88–118.

Izstādes “kolumbārijos” izvietotās pēcnāves maskas
(Jāņa Pavlovskā foto, 2016)

Īpaša vieta izstādē bija atvēlēta Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja dibinātāja, ārsta ķirurga profesora Paula Stradiņa (1896–1958) pēcnāves¹⁵ un arī dzīves¹⁶ maskām. Tās ir īpaši jāizceļ, jo veidotas pēc medicīnisko mulāžu parauga un ir vienīgās vaska maskas starp daudzajām, kas atlietas ģipsī vai bronzā. Abas P. Stradiņa maskas veidojis ķirurgs Jevgēņijs Brjuhanovs (1898–1985), un tās izgatavotas tikai ar dažu nedēļu laika distanci, ļaujot izstādes apmeklētājiem vērtēt – vai un kādas izmaiņas saskatāmas ārsta sejas vaibstos pēc nāves.

¹⁵ Paula Stradiņa pēcnāves maska, 1958, 30 A, Rīgas Stradiņa universitātes muzejs.

¹⁶ Paula Stradiņa dzīves maska, 1958, AM 1378, Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs.

Kad nāve nāk palīgā dzīvībai

Sekojošos mūsdienu sabiedrībā aktuālajiem jautājumiem, izstādes otrajā daļā apmeklētāji tika aicināti apsvērt dažas lietderīgas mirušā ķermeņa izmantošanas iespējas. Tāpēc izstāde rosināja uzdot pavisam praktiskus jautājumus: “Vai esi nolēmis, kas ar tavu ķermeni darāms pēc nāves? Vai tuvinieki zina tavas vēlmes?” Kā liecina balsojums izstādes interaktīvajā daļā, lielākā daļa cilvēku izvēlas kādu no apbedīšanas veidiem – guldīšanu kapā vai kremāciju –, tomēr daļa sabiedrības nolemj savu ķermeni ziedot zinātnei, izglītībai vai medicīnai.

Izstādē “*Danse Macabre / Nāves deja*” tika eksponēti arī konkrēti piemēri, kā nāve var palīdzēt dzīvībai. Sadarbībā ar Latvijas Biomedicīnas pētījumu un studiju centru varēja aplūkot HeLa šūnas, kas ir vecākā un zinātniskos eksperimentos visbiežāk lietotā cilvēka šūnu līnija. Savukārt sadarbībā ar Rīgas Stradiņa universitātes Anatomijas un antropoloģijas institūtu izstādē tika eksponēta medicīnas studentu Iļjas un Mihaila Menisu mulāža “Pleca pinums”, kas izveidota, preparējot un pētot miruša cilvēka ķermeni. Tādējādi nāve nāk palīgā medicīnas izglītībā. Savukārt piemērs tam, kā nāve nāk palīgā dzīvībai, bija izsmēlošs un emocionāls stāsts par pirmo sirds pārstādīšanas operāciju bērnam Latvijā, kas notika 2015. gadā.

Pasākumu cikls

“Nāvīgi interesantas sarunas”

Līdztekus izstādei “*Danse Macabre / Nāves deja*” kuratores organizēja starpdisciplināru bezmaksas pasākumu ciklu “Nāvīgi interesantas sarunas”. Pasākumu cikla galvenais mērķis bija atklāt telpu, kur izstādē eksponētajām vēsturiskajām kolekcijām sastapties ar laikmetīgo domu par nāvi un miršanu, tādējādi izsekojot laikā mainīgajai un neviennozīmīgajai attieksmei pret nāvi un miršanu Rietumu kultūrā.

Kopumā muzejā notika astoņi “Nāvīgi interesanto sarunu” pasākumi, ko apmeklēja 8320 cilvēku. Vēsturniece Vita Zelče un muzikologs Mārtiņš Boiko stāstīja par kapusvētku tradīcijām un psalmu dziedāšanas rituālu Latgalē. Vēsturniece Līva Klabere pievērsās pēcnāves masku veidošanas tradīcijām Latvijā. Filozofe un bioētiķe Signe Mežinska un ārsts reanimatologs Reinis Balmaks vērsa uzmanību uz miršanas medicīniskajiem un ētiskajiem aspektiem, bet ārsts reanimatologs Pēteris Kļava iepazīstināja ar jaunākajiem apziņas un pirmsnāves pieredzes pētījumiem klīniskās nāves

brīdī. Savukārt sociālantropoloģe Anna Žabicka stāstīja par nāves uztveres izaicinājumiem 20. un 21. gadsimtā.

Apmeklētājiem bija iespēja piedalīties arī intriģējošā pasākumā – beļģu medicīnas mākslinieces Paskāles Poljēras (*Pascale Pollier*) “dzīves masku” darbnīcā un vērot praktisko sejas atlējuma veidošanas procesu. Valentīndienas noskaņās tika organizēts mākslinieces un analogā kino speciālistes Ievas Balodes kinolektorijs “Mīlestība, nāve un kino”. Noslēdzošais “Nāvīgi interesanto sarunu” pasākums notika “Muzeju nakts 2017” ietvaros, kad muzeja konferenču zāle bija pārvērtusies par mākslinieku grupas “IDEAGNOSIS” japāņu *butō* (angļu val. – *butho*) dejas performances telpu. Iedvesmojoties no *danse macabre* jeb nāves dejas alegorijas un pēcnāves maskām, tika radīts jauns mākslas darbs, kurā šīs tradīcijas saplūda ar japāņu *butō* filozofiju, attēlojot dzīves ciklu no cilvēka dzimšanas līdz miršanai.

Vispirms noņem ārējo ģipša slāni...

Skats no P. Poljēras dzīves masku veidošanas darbnīcas izstādē
Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā, 2016
(Kadrs no Krišjāņa Stokmaņa-Blaua video)

Izstāde “*Danse Macabre* / Nāves deļa” raisīja lielu sabiedrības interesi. Izstādi un pasākumus apmeklēja 11 889 cilvēki, izstādes recenzijas bija lasāmas žurnālos “*Ilustrētā Pasaules Vēsture*”,¹⁷ “*Rīgas Laiks*”¹⁸ un “*Studija*”,¹⁹ tai tika veltīts ieraksts arī Baltijas Muzeoloģijas veicināšanas biedrības blogā.²⁰ “*Latvijas Radio 1*” ir klausāma reportāža raidījumā “*Zināmais nezināmā*”.²¹ Kaut gan Latvijas muzeju piedāvājums ir ļoti plašs, nenoliedzami, ar šo starpdisciplināro izstādi Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs izcēlās un tika pamanīts. Izstāde tika izvirzīta Latvijas Muzeju biedrības gada balvai “*Zelta puteklis 2016*” nominācijā “*Gada tematiskā izstāde*”, savukārt Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs tika iekļauts “*Top desmit*” Latvijas dīvaināko jeb interesantāko muzeju sarakstā.²²

Ilze Sirmā

Bc. anth., Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs, galvenā speciāliste /
Pauls Stradins Museum for History of Medicine, Senior museum coworker

¹⁷ Ilze Grīnuma, “Cilvēka pēdējā seja,” *Ilustrētā Pasaules Vēsture*, nr. 112 (maījs, 2017): 40–47.

¹⁸ Ieva Lejasmeijere, “Dari pats,” *Rīgas Laiks*, decembris, 2016, 69.

¹⁹ Anita Vanaga, “Melnā žurka,” *Studija*, nr. 111 (decembris/janvāris, 2016): 16–19.

²⁰ Daina Ratniece, “Obligātais plāna punkts,” Par muzeoloģiju Latvijā un pasaulē (blogs), 22. janvāris, 2017, <http://www.muzeologija.lv/lv/obligatais-plana-punkts>.

²¹ “Ugunskaipi Latvijas teritorijā,” Latvijas Sabiedriskie mediji, 21. novembris, 2016, <http://lr1.lsm.lv/lv/raksts/zinamais-nezinamaja/ugunskapi-latvijas-teritorija.a77093/>.

²² “Ten strangest museums in Latvia,” Public broadcasting of Latvia, last modified April 4, 2017, <http://eng.lsm.lv/article/culture/culture/ten-strangest-museums-in-latvia.a229240/>.